

Іван Дзюба

ПРИРОДА ЯК СПІВУЧАСНИК ТВОРЕННЯ ЕТИКИ ЛЮДСТВА

У контексті цієї теми можна мати на увазі три аспекти в змісті самого поняття “природа”. Перший: зовнішній щодо людини світ живого і неживого, який є для неї данністю, інакше весь космос. Другий: органічний формат самої людини. Третій: інтелектуальна картина світу в її динамічному розгортанні, інакше кажучи, наукове пізнання як чинник у колізії “людина – природа”, що впливає і на моральне самопочування людини. Тут йтиметься переважно про перший аспект, хоча почасти й про два інші.

Поведінка людини своєю суттю пов’язана із самоусвідомленням, принаймні настільки, щоб дати початок моральному судженню. Систематичного і оціночного характеру моральні судження набирають із зародженням та розвитком філософії, в якій поступово окреслюються етичні вчення. За більш як два тисячоліття уклався багатий корпус текстів з теорії моралі, крім того, її не оминув жоден із великих філософів людства.

Упродовж століть виникали або й протистояли одні одним кілька основних точок зору на походження та імперативність чи, навпаки, релятивність моральних законів людства. Перша виводила етичну поведінку людини з природної доцільності і мала широкий спектр різночитань: від аскези та кінчних самообмежень до епікуреїзму й гедонізму; сюди ж можна віднести й моральні приписи первісних вірувань та етнічних релігій з їхнім культом природи; у подальшому маємо натуралістичні та еволюціоністські теорії етики (яким, різною мірою, передували звертання до природи та моральності добродійної душі у Руссо; наголошення геокліматичного чинника у Монтеस्क’є; теорія природного добру Чарльза Дарвіна, ідея природної еволюції в етиці Герберта Спенсера, який схильний був вважати моральний закон продовженням природного, та М. Гюйо; Девід Г’юм, не будучи “натуралістом в етиці”, однак наголошував у “Трактаті про людську природу”, що причинами моральних відчуттів є якості нашої свідомості і тіла). Цей напрям етичної думки не був зовсім безпідставним. Адже навіть суто і тільки людська проблема свободи реально вирішується не лише в метафізичній та суспільній площинах, але в діалозі, з участю другого агента – природи: природи як зовнішнього світу і власної природи людини; про цю останню постійно говорить Гегель. І все-таки натуралістична етика не могла адекватно пояснити складної сфери вищих мотивацій людської поведінки, її напруженої соціальної наповненості. Не дала вона й адекватної картини стосунків людини з природою.

Друга точка зору – креативна, заповідна: моральний закон даний Богом, звідси його непохитність і абсолютність. Але тут немає переконливої для всіх,

поза вірними певної релігії, відповіді на два запитання: перше – чому в різних релігіях існують різночитання моральних норм, інакше кажучи, заповіді **чийого** Бога є автентичними, або ширше: **чий** Бог є справжнім законодавцем; друге – чому моральні норми історично змінні, попри наявність нібито фундаментальних категорій добра і зла, благочестя і переступу.

Християнство вперше – принаймні на європейському континенті – висунуло ідею рівності людей, створило мораль **особистості**, а не **суспільства**, в основі якої – **внутрішня свобода і совість**. Але дальший розвиток християнства сповнений глибоких і часом різючих суперечностей. Внутрішня свобода і совість нерідко подавлялися авторитарністю церкви. Всупереч заповіді “не вбий” уже від V ст. з’являється поняття “священної війни”, яке відтоді супроводжує всю історію людства. В XVI ст. меноніти, квакери говорять про “внутрішнє світло”, “живого Бога” в кожній людині (отже, вбити людину – все одно, що вбити Бога), тоді як Лютер і Кальвін уважають себе за “небесних месників”, “божі мітли”, яким згори дано наказ прочистити людство від незгодних з ними. Відомо, що розповсюдження християнства на всіх континентах відбувалося не лише під знаком хреста, а й під знаком меча, несучи одним духовне народження у вірі, а іншим – цілим народам і культурам – винищення.

Третя точка зору: автономність і самодостатність моралі, її людське походження, хоч і у згоді з ідеєю Бога. Під впливом секуляризованої етики Спінози, а особливо під впливом Канта і його визначення морального закону як найвищого постулату “практичного розуму”, формалізованого “категоричного імперативу” (хоч і не вдаючись до його дефініцій), перебували покоління філософів – аж до М. Гайдеггера, Б. Рассела, Ж. П. Сартра, П. Тейяра де Шардена, А. Швейцера, Е. Фромма, К. Юнга та багатьох інших, у тому числі й тих католицьких мислителів, які намагалися адаптувати теологію до з’ясування складного становища людини в новочасному світі. І знов-таки – немає однозначної відповіді на запитання: що таке добро? Філософи й досі його дискутують. Чому моральні норми, а особливо моральна практика в різних суспільствах і в різні часи такі відмінні одні від одних? Вважається, що основні принципи етики сформулювали античні філософи, і вони є загальнолюдськими. Але вони були сформульовані у рабовласницькому суспільстві і не стосувалися значної частини люду – рабів. У романі Германа Броха “Вергілій” є сцена: під час морської прогулянки на палубі корабля великий поет провадить витончені бесіди з попутниками, а в цей час унизу катують раба. Нікого це не бентежить. Чи не є це найбільший парадокс “загальнолюдської моралі”, який у різних формах спостерігається протягом усієї історії?

Відповідь на це запитання і розгадку цього парадоксу шукала марксистська філософія в особі її численних представників, встановлюючи зв’язок між характером господарського і соціального життя суспільства та його мораллю, а власне між мораллю панівних класів та пригноблених, – заперечуючи можливість загальнолюдської моралі в класовому, експлуаторському суспільстві. Глибока критика фальшу суспільної моралі з боку марксистської філософії та соціології комунікувала з не менш глибокою критикою в літературі й мистецтві XIX ст. – т.зв. “зриванням усіх і всіляких масок”. Однак марксистська соціологія моралі в більшовизмі обернулася не просто абсолютизацією її класовості, а й переростанням

релятивізму в цинізм, підпорядкуванням моральних орієнтацій політичним, а потім господарським імперативам, – що остаточно її скомпрометувало. (Трагічна іронія над абсолютизацією класовості прозвучала в “Котловане” А. Платонова: “Не есть ли истина всего лишь классовый враг?” Це не такий уже й парадокс, якщо згадати класичну тезу Леніна: моральним є те, що сприяє перемозі революції, або його ж: “Научное понятие диктатуры означает не что иное, как ничем не ограниченную, никакими законами, никакими абсолютно правилами не стесненную, непосредственно на насилие опирающуюся власть”).

І вже зовсім маргінальними здаються біологізаторські та соціал-дарвіністські підходи до моральних регуляторів, пряме виведення їх з процесів боротьби за існування серед природних і суспільних умов, зведення їх до “закону джунглів” – свого роду профанація тих натуралістичних та еволюціоністських поглядів, про які згадувалося вище. До речі, один із найвизначніших і найпоследовніших прихильників учення Дарвіна К. Тимірязев палко заперечував відповідальність Дарвіна за спроби перенести біологічні поняття у сферу етики: “...основна ідея Дарвіна... вчення про природний добір, пояснюючи темне минуле людини, в жодному разі не пропонувалася як етичне вчення для її керівництва в сучасному чи майбутньому”¹. Сам Тимірязев, последовно обстоюючи еволюційну теорію, ніколи не вживав вираз “боротьба за існування”.

Однак неактуалізованість цих підходів, може, й позірна. Адже нині спостерігаємо прикру корекцію моральних орієнтацій під дією потужних механізмів ринку послуг, які облутують людину безвідносно до моральних критеріїв, а часто і всупереч їм, – підлягаючи лише потребам зиску їх продуцентів. Мало які моральні заповіді здатні вистояти перед агресією конформістських уявлень про комфорт і престиж, перед дев’ятим валом маскультної каламуті. Та про це далі.

Хоча тема моєї статті інша. Я не буду говорити ані про таємницю походження морального закону, ані про ймовірність його абсолютності чи міру релятивності. Це сфера філософських дискусій, якими позначене все ХХ ст. особливо – досить згадати, що й саме поняття “добра” у тих філософів, які слідом за Платоном ставлять його в центр етичних міркувань, викликає полемічний обмін думками. Пошлемося хоча б на Франца Brentano, Г. Сиджвіка, Дж. Едварда Мура. Останній дає докладний аналіз різночитань цього поняття та його градацій, але треба сказати, що ще Аристотель у “Нікомаховій етиці” говорить: “Благо має стільки ж значень, скільки буття”, – і що є найвище благо як причина всіх інших благ. Цікаво порівняти з цим буддійську версію про те, що у кожного Будди є три тіла, з них лише тіло Закону є істинне тіло Будди, це вічний Будда. Свою ієрархію моральних регуляторів виробила і християнська етика. Не відкидаючи її, Гегель говорить про моральний дух людського закону, якому “протиставлена інша сила – **божественний закон**”.

Отож мене тут цікавитиме часткове питання практичної, а не теоретичної етики, етичної поведінки, а не думки: співжиття людини з навколишньою природою та можливий вплив характеру цього співжиття на моральну регуляцію поведінки й моральне осмислення свого покликання, свого місця в світобудові. Тобто, якщо згадати Кантове розрізнення між моральним обов’язком, який керується тільки

¹ С. А. Новиков. Климент Аркадьевич Тимирязев. Биографический очерк // К. А. Тимирязев. *Жизнь растения*. Москва, 1936. С. 46

повагою до формального морального закону, та емпіричними почуттями, що схиляють до моральної поведінки, то мова йтиме саме про друге. Мені здається, тема ця може бути виправданою особливо у світлі нинішньої фундаментальної кризи в системі “людина – довкілля”.

Первісній людині природа уявлялася грізним і небезпечним ворогом. Водночас усебічна залежність від природи, її дарів змушувала людину шукати порозуміння з нею – шляхом запобігання перед нею, умилювання її сил, уподібнення собі, подяки, магічного впливу на неї тощо. В міру ускладнення світогляду первинних суспільств з’являються спроби, сказати б, раціонального порозуміння із тими суб’єктами природного життя, з якими людина була в постійному контакті. Так, у поганських релігіях, особливо тих племен, що жили звіриним промыслом, укладається надзвичайно досконала система норм стосунків із силами природи, і ці норми освячені моральними заборонами та дозволами. У народів Сибіру й Півночі, скажімо, суворо регламентувалася кількість того, що бралось від природи, – в межах найнеобхіднішого. Тут виявлялася турбота про майбутнє роду, вивіщена до морального закону – не сформульованого теоретично, але закріпленого в повір’ях та забобонах. Більше того, самоототожнення з природою, що сприймалася як світ живих істот з людською мірою одушевленості або кривно споріднених (тотем), породжувало систему зобов’язань, провин, спокут і відповідно морально навантажений діалог. Так, у фольклорі мансі маємо докладно і тонко розроблений сценарій виправдання перед “душею” вбитого ведмедя і колективної спокути перед ним.

Звичайно, не доводиться ідеалізувати стосунки первісної людини з природою. В кінцевому рахунку, вони були хижацькими, як і тепер. Але не такою мірою. Людина брала від природи те, що було їй потрібно для підтримання життєдіяльності; хижацтво невиситиме, задля розкошів, престижу, хвастощів, демонстрування власної сили, хижацтво самовідтворюване і само-стимульоване, – прийде пізніше. Людина мала страх, повагу й інтерес до природи, в тому числі й безкорисливий. Правда, щодо останнього етнологи дотримуються різних думок. Деякі європейські дослідники вважали, що тубілець цікавиться навколишнім тільки стосовно своїх потреб. Але інші, навпаки, захоплювалися обширом і точністю знань тубільців про тваринний і рослинний світ. Так, Клод Леві-Строс у праці “Первісне мислення” наводить кілька свідчень дослідників про феноменальну природничу ерудицію тубільців, загострену здатність до спостережень і зацікавленість тонкощами поведінки живих істот.

Широке коло рефлексій над явищами природи було елементом розумового і духовного розвитку людини впродовж століть і брало участь у формуванні її моральної основи.

Зрештою, основа основ моралі – поняття про добро і зло – первісно походить, мабуть, із практичних стосунків людини з природою: одні стихії несли добробут, отже, ними врядували добрі духи, інші – руїну або голод, тобто, були карою від злих духів. Звідси розвинулися й вищі, складніші моральні диференціації.

Так само й фундаментальний дуалізм природи, в якому поєдналися життя і смерть, світло й морок, – міг дати поштовх та мову філософському мисленню людини. В основу даоської магії лягає поняття про протилежність *інь* і *янь* – світлого й темного первнів усесвіту. Світле й темне персоналізовані в багатьох релігіях.

Усі великі релігії і філософії світу говорили мовою природи. Логос у давніх греків промовляє деревами, птахами, тваринами, водою, вогнем, людьми. У християнській традиції істина зашифрована Богом у світі, як у тексті. Книгу світу читав Сковорода. Вода, жива і мертва, світовий потоп; грім, блискавка; божественний вогонь та різні його еманції, пекельний вогонь, приборкання вогню, вогонь Геракліта, вогонь Прометея, вогонь, від якого запалав язик Ісайї, неопалима купина; особливо ж Сонце. Не кажучи вже про обожествлення різних сил природи в поганських релігіях. Зрозуміло, все це глибоко відбивалося на способі життя й поведженні людини, що й формувало культу, ритуали, звичаї, а зрештою й більш або менш усвідомлені етичні норми та систему символів первісного світорозуміння.

Цікаво, що великі засновники релігій та проповідники облюбовували спеціальні місця ландшафту, що сприяли натхненню до творення світових ідей. Будда проповідував у бамбуковому гаю, для Ісуса Христа урочими стали гора Синай та Гетсиманський сад. Брахмани поринали в мудрощі у лісі; в давньоіндійського драматурга Бхаси фігурує брахманський “ліс для каяття”. Поетика релігій, особливо буддизму й мусульманства, стилістика сакральних текстів рясніють символами й метафорами, почерпнутими зі світу природи. Не кажемо вже про тотеми первісних культур або зооантропоморфні образи міфологій.

У спілкуванні з природою людство створило усну енциклопедію своїх знань про самого себе – величезний корпус притч, прислів'їв, байок, казок, у яких людина постає як частина живого світу і через нього себе усвідомлює. На жаль, інтелектуальне багатство, психологічна проникливість і етична мудрість фольклору нині забуті й зневажені, як і його краса, – і це невідшкодовна втрата для культури людства.

Тим часом у фольклорі заковано багато осягнень світопояснювальної думки, що знайшли раціональне підтвердження в науці. До таких належить, скажімо, стихійне уявлення про єдність світу, в якому людина – лише співдіяч. Звичайно, у фольклорі це уявлення фіксує саму данність єдиної картини світу, але тут уже є посыл до філософських рефлексій.

Спільножиття людини і природи у фольклорі означала не тільки активність людини щодо природи, а й активність природи щодо людини. Зокрема, в українському фольклорі, що відображає світопочування хліборобської нації, природа часто “переживає” за людину – а в поезії Шевченка стихії постійно “підключаються” до людських пристрастей, створюючи єдине силове поле життя.

Доктрина єдності природи має довгу історію – від давніх космологій, що шукали трансцендентну причину речей, від піфагорійців, герменевтів – до В. Вернадського й П. Тейяра де Шардена, які заперечили самовпевнений поділ на живе й неживе, розумне й нерозумне, ввівши істинніші поняття про переджиття і передрозум та про ноосферу. Ще Абу Наср Ал-Фарабі (870–950) розвинув ідею про ряд ступенів світової гармонії, що увінчується Першим Суцим; устрій суспільства Ал-Фарабі пов'язував з устроєм Всесвіту. Співвідношення людини й Всесвіту як мікрокосму й макрокосму розглядається в багатьох філософських ученнях.

У Спінози людина є частиною загального природного порядку, атрибути Бога є водночас і атрибутами природи.

Монтеск'є в першому розділі книги першої свого “Духу законів” вибудовує ієрархічну драбину в принципово цілісному світі: “Все, що існує, має свої закони:

вони й у божества, й у світу матеріального, й у істот надлюдського розуму, й у тварин, і в людини”.

Типовий для фольклору спосіб розгадування хитросплетінь людської психології та поведінки (тобто й моралі) через звірину й пташину – також не є плодом тільки фантазії чи довільних аналогій. Різні ступені зближення людського й тваринного, аж до тверджень про наявність “душі” у тварин та до інших форм “емансипації” тваринного світу, були властиві не лише першим етапам наукового мислення. Про відповідність між пристрастями людей і тварин, про наявність у “шляхетних видів” останніх ознак “гордості і смирення”, тобто людських чеснот, говорив Девід Г'юм. Чарльз Дарвін доводив наявність у тварин зародків почуттів солідарності. Вже в наші часи Лешек Колаковський писав: “... Любов, страх, готовість до самопожертви, пошук істини – все це можна без примусу, як мені здається, помістити в устрій нашої тваринної природи і визнати способами реакцій, які дозволяють видові вижити та успішно захищатися від зовнішніх загроз”².

Один із найвидатніших філософів сучасності Чарльз Тейлор у праці “Джерела себе” пише: “Здається, існують натуральні, природжені докори сумління, які не дозволяють спричинити іншому смерть чи заподіяти шкоду, й існує природжена схильність прийти на допомогу тим, кого скривджено або кому загрожує небезпека ... Корені поваги до життя та недоторканності інших, мабуть, справді сягають так глибоко і можуть бути пов’язаними з майже загальною схильністю тварин зупинитися перед убивством представників свого виду”³.

Однак вони ж заперечували проти біологічної редукції культурних понять, і це позиція більшості антропологів та соціологів, а Дж. Едвард Мур особливо гостро виступає – в “Принципах етики” – проти того, що називає “натуралістичною помилкою” в етичних теоріях. Водночас не менш небезпечною є і редукція людини до її цивілізаційного формату.

У фольклорі часто героєві, кинутому напризволяще людьми, співчують птахи і звірі, допомагаючи знайти вихід із ситуації і немовби виховуючи його.

Те ж саме бачимо і в літературних казках. А герой казкової епопеї Сельми Лагерльоф хлопчик Нільс свою вдячність друзям – птахам і звірям – переносить на людей, навчаючись співчувати бідним, знедоленим, тим, хто потрапив у скруту.

Цікаво, що в казках та притчах **різних** народів часто однакову роль виконують одні й ті ж звірі. Так, лисиця скрізь і всюди уособлює хитрість. Чи не свідчить це про те, що маємо не перенесення людських рис на тварину (бо тоді у різних народів могли б фігурувати різні звірі), а, навпаки, про перенесення на людину спостережених рис звірів?

Явище моралі глибоко пов’язане з самою біологічною природою людської істоти. Страждання, хвороби, смерть – це те, що вищою мірою стимулювало моральну думку, моральну муку людини (згадаймо цю тему в літературі й мистецтві, зокрема в Толстого й Достоевського). А якщо говорити про буддизм, то в центрі його моральних уявлень – страждання всього живого в світі. Звичайно, така солідарність із усім живим, така резонансність на нього є свідченням духовної висоти, якої

² L. Kołakowski. *Czy diabeł może być zbawiony?* Warszawa, 1983. S. 75-76.

³ Ч. Тейлор. *Джерела себе*. Київ, 2005. С. 16.

досягла людина. Але ця висота не відділяє її від природного світу, а, навпаки, розширює горизонт співіснування і співрозуміння.

В одній із основних пам'яток буддизму “Сутра ста притч” (“Бай Юй Цзін”) (кінець V ст. н. е.) більше десятка притч виводять моральну істину з епізодів взаємодії людини з природним світом. Ідеться не про представлення готової істини в повчальному сюжеті, а про пізнавальну інтерпретацію людських колізій через “урок” природи. Мавпа, якій з пригоршні випала горошина, кинулася її діставати, розтуливши пригоршню, – і весь горох їй висипався. Так і дурень – губить більше заради меншого (притча 88). Хвіст і голова змії сперечаються, кому бути попереду, і застряли між дерев; коли ж голова погодилася пустити хвіст уперед, то змія впала у вогненну яму і згоріла: це до суперечок між наставниками й учнями (притча 54). Спраглий побачив річку, але, зміркувавши, що не вип’є її до дна, не став пити взагалі, – це як той, хто, зрозумівши, що не зможе виконати **всі** заповіти Будди, не виконав ні одного (притча 6). Пливучи човном, чоловік упустив у воду срібну чашу і зробив на воді мітку, щоб, повертаючись, знайти ту чашу; так хибне мислення відводить від справжньої причини страждань (притча 19). І так далі.

Вся філософія буддизму виходить з єдності життя природи і життя людини як її частини. Шість елементів буття, за буддизмом, – це земля, вогонь, повітря, вода, простір і **свідомість**. Так само є і шість мирських скверн: форма, звук, запах, смак, **відчуття** і **думка**. Знову єдність “природного” і “людського”. Зло йде від темряви; носії зла – демони-асури – вороги сонця і місяця, вони затуляють їх долонями, викликаючи затемнення. Бруд спотворює сутність істинного; лише очищена від бруду перлина *мані* приносить здійснення бажань. Розглядання нечистого з метою позбутися його (певно, і в природі, і в людській душі) – шлях до вдосконалення. В удосконаленні споглядання досягається мудрість. Але це споглядання охоплює весь світ, окремість “я” – ілюзорна, і ця ілюзія лежить в основі всіх інших хибних ілюзій; про “я” можна говорити лише з огляду на його шлях до просвітлення.

Окремою темою могла б бути роль мистецтва в інтерпретації природи, в її людській естетизації – і водночас у посиленні зворотного вливу цього естетичного відкриття природи на духовність людини.

Відомо, що естетичне відкриття природи вперше здійснило давньокитайське мистецтво – живопис і поезія. Але це відкриття було підготовлене світоглядно і етично, власне – у світопочуванні китайця давніх часів. Природа уявлялася йому величезним і складним організмом, а він був лише частиною цієї цілості. У житті природи, в рухові природних явищ він знаходив метафорику станів своєї душі або й аналогії та відповідно пояснення їм. Природа була предметом філософського осмислення і чинником етичного самопізнання людини. Особливо характерне це для даосизму – одного із трьох головних філософсько-релігійних систем ранньосередньовічного Китаю (третя – конфуціанство – більше раціоналістично “політизувала” етику відповідно до потреб регламентації і субординації суспільних відносин). Більше того: даосизм учив, що не можна діяти, виходячи з людських уявлень про природу, – **речі гинутьимуть**. У священних книгах і філософських трактатах давнього Китаю відтворено всю його флору і фауну (“Шицзін” – “Книга пісень” XI–VII ст. до н.е.; пізніша “Про трави і дерева” легендарного Шень-нуку, “Книга гір і морів” Бань Гу, “Питання до неба” Цюй Юаня). У живописі й поезії

метафори, асоціації, аналогії, які давала природа для витлумачення життя людини, були підказані народною символікою, насамперед морального характеру: уявленнями про щастя, добро чи зло, багатство, гідність, благородство. Але водночас мав місце і своєрідний “зворотній зв’язок”: на мистецьке представлення світу природи переносяться структурні мірки людського суспільства, закони композиції викладаються за допомогою узвичаєних категорій суспільної ієрархії. Так, у знаменитому трактаті Го Сі (бл. 1020–1090) “Високе послання лісів та потоків” є порада живописцеві:

В пейзажі спочатку зверни увагу на велику гору і там же намалюй наступні й далші, дрібні й великі гори так, щоб по всьому терену зробити головний пік хазяїном над ними, бо ж сказано, що хазяїн – пік – мов пан, а інші вершини – його піддані: він вищий, вони нижчі.

Для дерев і скель спершу зверни увагу на високу сосну, і назви її предком-старцем; коли ж предок-старець визначений, тут же малюй печери, ліани, каміння. Зроби сосну-предка взірцем на одній горі для всіх сосен, сказано ж бо, що предок-старець – немов благородна людина і з ним – дрібні людиці⁴.

Цей китайський феномен – може, найзначніший, але не єдиний з історії взаємодії у системі: природа – мистецтво – духовність (і мораль) людства. Вже у нові часи Джон Раскін розвинув захоплюючу ідею морального оздоровлення людства за допомогою мистецтва. Але розвиток мистецтва пішов у зовсім іншому напрямі. Нині його вплив на духовне життя людства досить неоднозначний.

Те ж саме, мабуть, можна сказати і про науку. Великі наукові відкриття ХХ ст. змінили картину світу, збурили людську свідомість, захитали колись непорушні уявлення і поглибили прірву між виспеціалізованим інтелектом і буденною свідомістю, що не могло не позначитися на самопочуванні й моралі людства. Соціологія і соціальна психологія розрізняють предметне і особистісне втілення науки. Перше – це застосування наукових відкриттів у технічних винаходах, виробничій технології, машинах тощо. Друге – вплив їх на людську особистість, її “я”, спосіб мислення, уяву, психіку, моральне почуття, на весь внутрішній світ і самопочування, на розуміння власної людської істоти та її стосунку до всієї світобудови. Цей процес безмежно індивідуалізований, опосередкований усією духовністю людини.

Отож “драма ідей”, яку пережила, та й далі переживає наука, триваюче розгортання нової бездонної і проблематичної картини Всесвіту, вторгнення науки в генні глибини самої людини – все це не могло не позначитися на її етичному статусі та практичній поведінці – у спосіб, не передбачуваний для кожної окремої особистості. При чому під тиском колосальної технологічної перевантаженості людського світу, коли ресурс пристосування людини до техносфери фактично вичерпано і її функції переймає “автопілот”, – загрозово поглиблюється розшарування в суспільстві: вже не тільки соціальне, а й функціональне, за мірою психофізіологічної пристосованості до напруг техносфери. Деякі важливі роди діяльності стають доступними лише “кібернетизованій” людині. Герберт Уеллс у “Машині часу” пророкував, що майбутнє людство поділиться на витончену еліту

⁴ *Мастера искусств об искусстве*. Москва, 1965. Т. 1. С. 90.

й дегенеративних мороків. Ми ще не живемо в цьому майбутньому, але й сьогодні функції безлічі людей зводяться до механічного натискання кнопок у пристроях та агрегатах, про які вони не мають найменшого уявлення.

Первісна людина жила за обставин постійної небезпеки, і це породило почуття страху перед незрозумілими й непередбачуваними силами природи та перед сильнішими істотами – мамонтами, ведмедами, левами, тиграми. Страх був рятівним чинником, оскільки формував доцільну поведінку слабшого перед дужчим. Але водночас – і винахідливість та пошук захисного розуміння світу.

Ставши могутньою завдяки розвиткові свого розуму, людина перестала боятися будь-чого і будь-кого, крім подібних собі. Цей страх перед собі подібними посідає в душевній сфері людини не менше місце, ніж колишній страх перед грізними звірами. Але в наш час і він поступається ще більшому страху: перед плодами власного розуму та їхнім наслідком – деструктивними змінами навколишнього світу і його апокаліптичними викликами. Загальновідомо, якими страхітливими темпами відбувається деградація рослинного і тваринного світу, як зменшується біорізноманіття життя, і під загрозою опиняється його генофонд, як засмічується не тільки планета Земля, а й космос, як наростають кліматичні катастрофи. Зрештою, й ноосфера може набути не тієї якості, яку мав на увазі В.Вернадський.

Кільканадцять років тому В. Распутін в одній з публіцистичних статей, описавши подвиги людини у добиванні залишків природи, писав, що терпінню земної матерії може настати край, і вона скине людину зі свого тіла, як надокучливу вошу. Надокучлива воша на тілі природи – чи не фінал усіх багатотисячолітніх гімнів людині як вінцю творіння? Мабуть, усе-таки – ні. Але вже сама можливість такого означення проречиста. Раніше так ніхто б не наважився сказати (принаймні з письменників-гуманістів), та й потреби у цьому не було. Втім, застережень і раніше було немало, але звучали вони в іншій тональності, бо техніка людського вандалізму ще була недосконалою і не являла смертельної загрози. Віктор Гюго в “Трудівниках моря” (1866) про гарячкову світоперетворювальну діяльність людини писав ще із захопленням, але вже й із великою тривогою: “Людина працює в своєму домі, а її дім – земля. Вона пересуває, переміщує, усуває і зносить, відкидає, зриває, рие, копає, ламає, висаджує в повітря, крушить, розпилює, стирає з лиця землі одне, знищує інше і, руйнуючи, створює нове. Ні перед чим вона не зупиниться: ні перед товщею землі, ні перед гірським хребтом, ні перед будь-яким нагромадженням перепон, ні перед сьйливою силою матерії, ні перед незбагненною величчю природи. Коли громадя світобудови потрапляє в межі її досяжності, вона в них прорубує вилом. Людина спокушається можливістю винищити частину божого творива, з молотком в руках вона йде на приступ неосяжного. Можливо, майбутнє побачить Альпи, зрівняні з землею. Підкорися, куле зелена, своїй мурашці”⁵. Але “мурашка” – не “воша”!

А через століття американський письменник Вільям Стайрон у романі “І підпалив цей дім...” (1960) немовби підбиває деякі підсумки здійснення людиною своєї бездумної місії, власне, своєї ролі вінця творіння: “Проста людина набила черево, але ким вона стала? ... Мудрості й гідності вона не нажила. Вона зреклася свого Творця – в неділю підмазалася до Істинного Бога, відбубоніла те, що годиться,

⁵ В. Гюго. *Трудівники моря*. Київ, 1985. С. 51

а душею служить тільки всемогутньому долару. Вона обібрала цілий континент, викачала надра, вигубила все живе, всю красу. Мудрість усіх віків, усе, чого навчали предки, для неї пустий звук”⁶.

У часи Гюго ще можна було втішати себе тим, що “загальні риси світобудови непохитні; головна її маса від людини не залежить”⁷. Але в часи атомної бомби і клонування сфери “непохитності” “загальних рис світобудови” неухильно звужується.

Механізована й автоматизована, страхітливо озброєна людина стала нещадним ворогом, катом природи і особливо всього живого. Природа стає ворогом людини. Захищаючись, вона мстить. Мстить не тільки катаклізмами, які почастишали. Мстить просто своєю докорінно зміненою істотою. Вода, в якій народилося життя, несе тепер небезпеку життю і самій людині – сьогодні не можна без ризику пити воду з лісової річки, купатися в незнайомій водоймі. Земля-годувальниця завдяки хімдобривам годує отруйною картоплею, нітратною редискою й буряками. Весняний, літній дощ, який споконвіку був однією з найбільших радощей людини і формував її емоційно-естетичну структуру, тепер обертається кислотною, а то й радіаційною бідую. Тисячоліттями з дощовою водою було пов’язане уявлення про найчистіше і найздоровіше, скільки пісень про це і фольклорних образів. А нині треба її стерегтися.

Психологічно нас поки що рятує від тиску гнітючих емоцій добра рутинність людської душі. І ми й досі сприймаємо Місяць так, як і незліченні покоління до нас, не задумуючись над тим, що він уже втратив свою незайманість, а в недалекому майбутньому може перетворитися або на космічний Кривбас, або на велетенське звалище відходів космічної індустрії. Карпати давно тяжко хворі, а для нас вони залишаються традиційно пісенними. Мабуть, це й добре – не від усяких ілюзій треба поспішати звільнитися.

Але поволі витворюється нове сприйняття – і воно приходить у суперечність із старою поетикою. Вже сьогодні ідилічні картини природи у творах класиків викликають і ностальгію, і заздрість, і гіркоту, і сарказм. Поступово, мабуть, будуть зовсім утрачені та зруйновані старі емоційні стереотипи і стара поетика сприймання природи. Вони вже руйнуються, хоч, зрозуміло, і не так швидко, як руйнується сама природа.

Поки що маємо раціоналістично-публіцистичне осмислення тупикового характеру технологічно-господарського поступу людства, кризи природоповодження. Але поступово змінюватиметься саме природо-відчування, – бо змінюється психо-емоційна структура людини, дедалі більше формована штучним світом і, зрештою, сама переформовувана відповідно до вимог цього штучного світу. А в ньому місце моралі займають технічні інструкції. Наслідки такого переродження передбачити важко. Всі ми, звичайно, покладаємо надії на те, що людство змінить колію руху, – але багато що свідчить і проти цієї надії. Якщо Ф. Ніцше говорив про “смерть Бога”, то Мішель Фуко говорить про “смерть людини”. Але ця проблема постає не лише в екзистенціальному аспекті, а й у суто біологічному, фізичному.

⁶ У. Стайрон. *И поджег этот дом*. Москва, 1991. С. 30.

⁷ В. Гюго. *Трудівники моря*. С. 51.

Не так давно доктор геолого-мінералогічних наук І.Крилов у статті “Перша екологічна катастрофа вже була” писав, що причиною цієї катастрофи, яка сталася близько мільярда років тому, була нездатність *прокаріотів* – одноклітинних, що виділяли кисень, створити безвідходну технологію. На зміну їм прийшли *еукаріоти*, які споживають кисень. Проблему створення безвідходної технології людство досі не розв’язало. “...Серед речовин, що їх викидається в довкілля, є й такі, які можуть простісінько знищити не лише людину як біологічний вид, а й усіх багатоклітинних”. За мільйони років еволюції змінювалися різні “царі природи”. “Людина як біологічний вид, що претендує на роль чергового царя природи, має ту важливу перевагу над своїми попередниками, що на її троні – розум. Та чи зуміє вона скористатися зі своєї переваги? Майбутнє покаже...”⁸.

Але крім цієї порівняно віддаленої загрози, є ближчі і зриміші. Особливо у нас, в Україні, якій КПРС залишила не лише Чорнобиль, а й мільйони тонн гірничих звалищ та майже таку саму кількість проіржавілих арсенарядів. А головне – хамське ставлення до природи. Як і до людини.

Застрашливим свідченням цілковитої втрати відповідальності за природу, поваги до природи та її краси, зрештою самоповаги й культури, відповідальності за своє життя й життя своїх дітей є перетворення лісів і річок у величезні сміттєзбірники. Колись була така пародійна пісенька:

“И по Марсу дороги проложит
Бич природы – советский турист”.

Припустімо, наш турист або відпочивальник має професійну насолоду від того, щоб зогидити заповідні місця, де він побував, а наступного дня прийти на вже зогиджене місце, бо незайманих не лишилося. Але ж які картини ми бачимо в передмістях, у приміських парках, навколо великих і малих сіл. Це не під силу мандрівній братії, культуркочівникам, це під силу тільки осілому людові, місцевим громадам – разом з місцевими адміністраціями. А тепер до цієї доленосної справи долучаються і представники класу-гегемона – “новые украинцы” (локальне псевдо “новых русских”). По всій Україні ревуть бульдозери і дзижчать електропили, цивілізує ландшафт. А де ще залишилося трохи напівживого місця для звірини й птаства, – там їх глушать децибелами з молодіжних таборів і розганяють нічними феєрверками салютів, які кожен маєтний “новоукраїнець” вважає за вкрай необхідне влаштувати до будь-якої дати, хоча б до дня народження своєї коханки, або й з нудьги. Таке враження, що все це в нашому суспільстві навіть заохочується. Згадаймо стидобну історію з улаштуванням децибельно-фейєрверчного “наметового містечка” на заповідній території Труханового острова під час проведення акції Євробачення.

Далі нема куди йти. Мабуть, потрібен суворий кодекс, що поклав би край злочинам проти природи і обмежив свободу дій її нищителів. Як у нас останнім часом у таких випадках буває, фарисеї та бандити високо піднесуть прапор “прав людини”. Але супроти них треба піднести прапор прав Природи, частиною якої є

⁸ И. Крылов. Первая экологическая катастрофа уже была // *Знание – сила*. 1988. № 2. С. 47.

людина. Ще 20 років тому Генеральна Асамблея ООН ухвалила Всесвітню Хартію Природи. Хто у нас її знає?

Отже, спробуємо коротко зробити висновки, чи, швидше, заключні припущення.

Практична моральна поведінка людини історично первинна щодо будь-яких теорій етики та згори проголошених моральних законів або заповідей. Навпаки, всі останні так чи інакше враховували історичний досвід моральної регуляції, в якій навряд чи можна відмовити й первісним спільнотам, – і реагували на нього солідарно або заперечно.

Ця практична мораль, і продукт, і засіб регуляції відносин між людьми, водночас укладалася у процесі безпосереднього співжиття людини з природою, що позначалося на сфері світоглядній, трудовій, естетичній. Зміст і характер цього співжиття неоднакові в різні епохи та в різних суспільствах, але загалом воно позначене драматичними суперечностями. Оскільки природні ресурси були для людства єдиним джерелом життєвих сил, воно приречене було експлуатувати природу, часом нещадно, хоч і намагалося регулювати цю експлуатацію у власних інтересах. Водночас взаємодія з природою стала потужним чинником еволюції людства – суспільно-трудова, господарська, світоглядної, естетичної. Вона надавала космічних вимірів людським почуттям та пориванням, ставила думку перед глибиною таїни світу, розгортала його неосяжні багатства, розвивала спостережливність, розум, талант людини, пробуджувала совісність, навчала бачити й переживати красу (Вальтер Беньямін ужив поняття: “аура об’єктів природи”). Весь грандіозний обсяг ставання людини людиною, всю циклопічну споруду культури людства неможливо уявити поза цим багатотисячолітнім діалогом людини з природою – діалогом то чесним, то лукавим.

Нині поступове збіднення й формалізація стосунків людини з природою досягли кризової межі. Напевне, це один із чинників прогресуючої дезорієнтації і деморалізації мас людей, емоційного спустошення життя, інформаційного хаосу. Це породжує тривогу і протидію на різних рівнях – від спроб екологічно свідомої меншості перешкодити конкретним злочинам проти природи до появи нових, адекватних загрози, напрямів філософської та етичної думки. В той час, як одні мислителі втішаються версіями про постлюдство, віртуальний світ, штучне життя і життя в космосі, квантове майбутнє і технобезсмертя, – інші переймаються реальнішою перспективою: мільярдам людей, а не кіберам і не доларовим супермільярдерам, незліченним поколінням людей ще доведеться жити, дихати повітрям, любити і страждати на планеті Земля, – і треба, щоб вони могли здійснити цю можливість, це своє право.

Так постає перед людством новий імператив історії: творення етики відповідальності перед природою, усвідомлення неподільності долі природи і людства, більше того – усвідомлення самоцінності **всього** живого, його права на **своє** життя.